
Марія Казьмирчук

**СОЦІАЛЬНО-РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ
СИСТЕМИ ВЕРБУВАННЯ РОБІТНИКІВ
У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІІ НАПРИКІНЦІ
XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Актуальність подальших досліджень робітничого питання полягає у його гостроті та багаторівневному нашаруванні взаємопов'язаних соціальних і регіональних ключових проблем. Робітничий клас з його нігілістичною позицією щодо решти суспільних станів випадав з усталеної моделі соціальних взаємозв'язків та взаємозалежностей. Проте його чисельна перевага, що зростала з кожним роком завдяки сприятливим умовам капіталістичного розвитку, перетворювала робітництво у значну силу. Увагу дослідників давно привернули різноманітні аспекти проблеми: яким саме чином цей чисельний стан сформувався за такий короткий термін, що стало каталізатором цього процесу. Багато науковців почали досліджувати окремі риси робітництва як класу, звертаючи увагу на умови, в яких вони формувалися. Дехто з дослідників побіжно згадував про взаємозв'язок нових класів кінця XIX ст., натякаючи на зародження у цей час не лише робітничого класу, але й буржуазії, яка, безперечно, відігравала велику роль у формуванні пролетаріату, так само, як і він відшліфовував її грані як класу. У запропонованому дослідженні за мету поставлено проаналізувати систему вербування робітників на заводи, визначити її вплив на формування робітництва як класу у межах Київської губернії наприкінці XIX ст.

У цьому контексті не зайвим буде привести чітку класифікацію робітників, торкнутися проблем заробітної плати та системи штрафів, податків, статевого та вікового поділу робітництва, соціальних джерел його формування, а також освітнього рівня як межі між кваліфікованими і некваліфікованими робітниками. Потрібно розглянути й регіональні проблеми вербування робітництва до промислових підприємств Київської губернії.

Робітничому питанню присвячено багато праць, розвідок та статей, проте система вербування робітників у регіональному вимірі досі не знайшла свого висвітлення. Загалом робітниче питання почало активно досліджуватися вже на початку 1870-х рр., причому увага до робітничого питання зростала разом із утвердженням думки, що робітництво є політично неблагонадійною верствою. По-

іншому розставлялися акценти в роботах наукового характеру¹ та працях деяких представників ліберального напрямку², проте у них увага фокусувалася на жахливому становищі робітників безпосередньо на заводах і фабриках, або ж досліджувалася заробітна плата та її достатність³. Радянська історіографія зробила великий внесок у дослідження робітничого питання, проте разом із тим відрізнялася від попередніх робіт своєю ідеолого-пропагандистською спрямованістю. З-поміж усього розмаїття вітчизняних та зарубіжних праць насамперед слід відмітити роботи українського вченого О. О. Нестеренка, який зосередився на дослідженні заробітної плати промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст.⁴. Сьогодні досвідчені та молоді науковці, застосовуючи нові підходи, використовуючи значно ширше коло матеріалів і враховуючи нові віяння у історичній науці, наполегливо працюють над різними аспектами робітничого питання. Висвітлюються недосліджувані раніше питання взаємозв'язків робітничого класу та духовенства⁵, робітничого класу і торговельної буржуазії⁶, соціального становища робітництва⁷, особливості формування робітничого класу як стану⁸ тощо.

Робітників можна класифікувати за різними критеріями: територіально-поселенськими, соціальними, демографічними (стать, вік), професійними, за формою оплати та ін. Наприкінці XIX ст. сільськогосподарські робітники не мали вже тотальної переваги у загальній масі робітництва. У Київській губернії сільськогосподарські робітники становили 55,6 тис., у Волинській — 44,4 тис., у Подільській — 42,6 тис. Динаміка чисельності робітників Київської губернії за різні

¹ Сулима К. П. Свеклосахарное производство в санитарном отношении. — СПб., 1892. — 223 с.

² Рашевский Н. Н. О положении рабочих на сахарных заводах. — К., 1907. — 24 с.

³ Наумов Г. Бюджеты города Киева. — К., 1914. — 104 с.

⁴ Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — 62 с.

⁵ Меша В. Г. Православна церква і робітничий клас в Україні в останній чверті XIX ст. // Гілея. — 2008. — Вип. 15. — С. 19–23.

⁶ Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.) // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 72–81.

⁷ Казьмирчук М. Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві) // Соціальна історія: Науковий збірник. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. — К.: Логос, 2009. — Вип. V. — С. 44–52.

⁸ Казьмирчук М. Г. Формування станів та особливості їхнього етнічного складу на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. // Часопис української історії / за ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. — К., 2009. — Вип. 15. — С. 81–90.

роки доводить, що на початку ХХ ст. представників цього класу стало набагато більше. Так, 1861–1870 рр. — 47,8 тис., за 1891–1900 рр. — 47,4 тис., з 1913 р. — 83,9 тис.⁹

Залежно від того чи був робітник місцевим, чи ні, складалися певні умови при вербуванні його на роботу. Зазвичай із немісцевими укладалися письмові угоди. Перевага при наймі на фабрик й заводи віддавалася немісцевим. О. Нестеренко вважає, що причинами такого підбору було запобігання втечам робітників, гарантії лояльності та менших вимог до господаря або адміністрації заводу¹⁰. За даними подорожніх журналів фабричного інспектора по Київській губернії, у письмових угодах з робітниками передбачалася кругова порука¹¹. Багато робітників Київської губернії походили із Чернігівської губернії¹². На Григоровський цукровий завод І. Зайцева Київського повіту контора заводу найняла 250 чернігівців-контрактників (робітників, які мали письмову угоду з конторою). З них 12 робітників — прислуга у казармах і 22 жінки. Платили по 6 руб., а «напівробітникам» (здебільшого юнакам до 18 років) і жінкам по 4–5 руб. на місяць. Умови харчування складали: 2 пуди борошна, 30 фунти пшона, 15 фунтів м'яса або 15 фунтів риби у піст, 2,5 фунтів сала, 2,5 фунти масла, 3 фунти солі, перцю та іншого. На протигагу від більшості робітників інших цукрових заводів Київської губернії наприкінці ХІХ ст., чернігівці отримували нагородні у кінці виробництва від 50 коп. до 3 руб., мали право відвідувати лазню два рази на тиждень¹³.

Загалом, від географічного чинника при поділі робітників на місцевих і немісцевих, залежало також їхнє харчування, яке обумовлювалося у письмових угодах під час вербування. Харчування було різне: місцеві харчувалися поодиночі, просто, в основному чорним хлібом. Немісцеві отримували по 200 г. сушеної риби або м'яса на день (два рази на тиждень), сало та олія — 26 г. на день, борошно — 2 пуди (1 пуд = 16,38 кг.) на місяць, крупів — 32 фунт (1 фунт = 409,5 г.) на місяць. Для напівробітників норма скорочувалася вдвоє. Робітники об'єднувалися в артілі по 100–120 робітників на чолі з артільним старостою і рахівником. Посуд і дрова отримували від заводу, а куховарку виділяв завод або артіль наймала сама¹⁴.

⁹ Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / Под ред. С. Г. Семашко. — М., 1958. — 624 с. — С. 193, 245.

¹⁰ Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. — К., 1951. — С. 12–13.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАУ). — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 140–141.

¹² ЦДАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 54.

¹³ ЦДАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 88 зв.

¹⁴ Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. — К., 1951. — С. 17, 18.

Робітники харчувалися самостійно або отримували «господарські харчі». Існувало два види самостійного харчування — сімейне та одноосібне. Більшість харчувалася вдома, в артілях, в чужих сім'ях, у трактирах, нарешті, де прийдеться, переважно сухою, холодною їжею. Для багатьох робітників гарячу їжу заміняв чай. Помітним явищем наприкінці XIX ст. був брак доброякісної їжі для робітників. Недоброякісними були найважливіші для робітника продукти харчування — хліб, молочні продукти, м'ясо та риба. Робітники механічних, чавуноливарних заводів, друкарень, тютюнових та сірникових фабрик харчувалися переважно одноосібно або невеликими групами. На початку XX ст. на «господарських харчах» працювали робітники-цукровики.

Тальковський цукровий завод графині С. Л. Шувалової Уманського повіту найняв у 1890–1891 рр. 252 робітників, з них 125 були із Смоленська. За письмовими угодами, вони мусили працювати за 7 руб. на місяць і отримували харчі від заводу. Так звані «дорожні», — гроші які видавав завод на дорогу робітникові, — становили 4 руб. та паспорти, а весь завдаток складав 12 руб.¹⁵. Те, що на цьому заводі ще з 80-х рр. працювали робітники із Смоленська та Могилева, свідчить про формування професійної верстви робітників, які вже відійшли від занять сільським господарством¹⁶. Умови, підписані з заводом, були досить жорсткими: «...Робітники зобов'язані працювати щоденно, всередині і поза заводом, не виключаючи святкових днів, включаючи й три дні Різдва... За 30 відробіткових днів робітник отримує 7 руб. та харчі: 20 фунтів борошна, 20 фунтів гречки, 3 фунтів сала, 3 фунтів масла, 22 фунтів яловичини, 3 фунти риби, 4 фунти солі. На 120 осіб на день завод виділяє 3,5 відра капусти, 2 фунти перцю, 2 фунти цибулі... Робітники мусять вибрати на 120 осіб артільника, який відповідає за своєчасний вихід на роботу, наглядає за порядком у казармах та отримує від заводу провізію. Робітниками обирається кашовар, пекар та сторож-напівробітник... Відвідання лазні робітниками належить від заводу 2 рази на місяць. За втрату речей, грубість... встановлюються штрафи на розсуд заводу... Гроші будуть виплачуватися лише після закінчення виробництва...»¹⁷.

У 1897 р. з 226,5 тис. робітників Київської губернії 173,5 тис. були місцевими, а 53 тис. з інших губерній. У 1902 р. у Київській губернії на 430 підприємствах з числом робітників від 6 до 1000 і більше працювало 50,3 тис. робітників, з них немісцевих — 14,1 тис.¹⁸.

¹⁵ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 142–143.

¹⁶ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 14 зв.

¹⁷ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 11 зв–14.

¹⁸ Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / Под ред. С. Г. Семашко. — М., 1958. — 624 с. — С. 358, 362.

Інколи між місцевими та не місцевими робітниками відбувалися конфлікти, які використовували на свою користь власники фабрик і заводів.

Чимало проблем на підприємствах створювала нестача кваліфікованих робітників, попит на яких перевищував пропозицію. Кваліфіковані робітники на цукроварнях — це майстри, машиністи, апаратники. Майстри — слюсарі, токарі, ливарники працювали у спеціальних майстернях, апаратники — біля котлів і машин серед чорноробів. Найнижчий зарібок висококваліфікованих робітників становив 1 руб. на день. Майстри отримували від 14 до 45 руб. на місяць, апаратники і машиністи — 10–37 руб. До того ж майстри мали квартири, одягу, город, жом для корів, отримували продовольство¹⁹. У 1896 р. середня місячна зарплата робітника цукрової промисловості Київської губернії становила: старшого по відділу — 15 руб., чорнороба чоловіка — 10 руб., жінки — 7 руб. (так само як і у 1886 р.), апаратника — 20 руб., машиніста — 16 руб., кочегара — 13 руб. Слюсарі одержували 25,5 руб., токарі — 26 руб., молотобійці — 18,5 руб., котельники — 22,5 руб., кровельники — 19,5 руб., мідники — 28 руб., ливарники — 27 руб.

Неспівставними були прибутки директорів правлінь з великих акціонерів та директорів-розпорядників. Так, директор Червінського цукрового заводу у 1886 р. одержував 11 тис. руб. на рік і 12 пудів цукру, хімік — 1 тис. руб., бухгалтер — 1284 руб. Механік Михайлівського заводу Терещенків у 1897–1898 рр. одержував 2040 руб., 150 руб. нагородних і 12 пудів рафінаду на рік. Дрібніші службовці, такі як прикажчики, наглядачі, писарі, ключники, отримували значно менші зарплати. Наприклад, писарі Михайлівського цукрового заводу — 240 руб. на рік²⁰.

Значну частину заробітної плати робітника відбирали штрафи. Штрафи за нетверезу поведінку, грубість, співи, непристойні слова, суперечки, неухважність до справи коштували від 3 до 1 крб., але зазвичай переважала формула «покарання на розсуд заводу»²¹. Старший фабричний інспектор Київської губернії І. О. Новицький повідомляв: «за зібраними відомостями у Київській губернії в 1895 р. було стягнуто 1741 руб. 46 коп. штрафів з робітників». У Київському фабричному окрузі за 1900 р. було стягнуто штрафів на 14867 тис. руб., що виходило в середньому по 12,3 коп. на робітника²².

¹⁹ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 3, 4, 10, 157 зв. тощо.

²⁰ Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 22, 25.

²¹ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 14.

²² Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 48, 54.

Особливо жорстокою була експлуатація жіночої й дитячої праці. Частка жіноцтва у середовищі робітників Правобережної України наприкінці XIX ст. досягла 10%, але у тютюновому виробництві дорівнювала майже половині частки чоловіків. У Київській губернії станом на 1897 р. було 61424 робітника, з-поміж яких дітей до 14 років працювало 3132, а жінок — 6232. На тютюновому виробництві працювало 874 жінки з 1500 робітників (58%)²³. Така шкідлива робота для жінок, особливо на тютюнових фабриках, оберталася для них бездітністю або високим процентом смертності немовлят. Російський дослідник О. Рашин наводить у своїй праці доволі високий показник смертності немовлят на 1908–1910 рр. у Київській губернії — від 22 до 26%²⁴.

Цукрозаводчики та інші підприємці докладали зусиль аби створити та збільшити клас людей, зайнятих лише фабричною роботою. Вони прагнули закріпити робітників за своїми підприємствами на увесь термін виробництва, видаючи надбавку робітникам деяких заводів, які працювали понаднормово, і навпаки, караючи порушників штрафами, сплатою неустойки тощо. На багатьох цукрових заводах робітник, котрий достроково залишав роботу, втрачав право на одержання всієї заробітної плати.

Система утворення робочої сили починалася з вербування. Вербували робітників агенти або підрядчики. Усно складали договір найму з місцевими, а з немісцевими письмово. Дуже поширеним в угодах було формулювання: «ми, селяни, одержали на руки... і за відробіток їх відповідаємо всі один за одного, а за малолітніх — їх батьки». Залишити виробництво дозволялося, якщо 1) вмер чоловік чи дружина робітника, 2) підприємство припинило роботу більш як на 7 днів. В інших випадках це було «незаконно», що тягло за собою штраф чи ув'язнення. Якщо робітника наймав підрядчик, то він як посередник між підприємцем і робітником жив з того, що урізав робітникам харчування, зарплату тощо²⁵.

Так, у 1883–1884 рр. в містечку Мотижині Київської губернії єврей А. Фердман для роботи в економії, яку він орендував у генерала Савицького з 1875 р., наймав селянських дітей 15-ти років і «примушував працювати від сходу і до заходу сонця». Платив їм по 10–20 коп. Давав відпочинку на день лише 2 години. Прибувши у Мотижин бідняком, нажив там статки, які селяни оцінювали «до півмільйона», згодом став Васильківським 2-ї гільдії купцем. Незважаючи на

²³ *Нестеренко О. О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / Нестеренко Олександр Олександрович. — К., 1952. — С. 140, 142.

²⁴ *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) / Под ред. С. Г. Семашко. — М., 1956. — С. 197.

²⁵ *Нестеренко О. О.* Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 15.

підпали у маєтках, здійснювані невдоволеними його «робітничою політикою», Фердман отримував добре відшкодування від страхових компаній, не залишаючись у збитках²⁶. Сам Фердман вважав, що орендуючи маєток упродовж 8 років, він «у всіх видах та відношеннях» перетворив його «на квітучу розу». Він заявляв: «Я робітниками дорожу і не ображаю, а винагороджую платою»²⁷.

Система вербування робітників була організована у такий спосіб, що її пік припадав на час сплати податків або зиму, коли закінчувалися хлібні запаси. Притиснутий злиднями, селянин-робітник погоджувався на будь-які умови. Як правило, вербувальник після укладення договору давав більше грошей, ніж робітник мав відробити на цукровому заводі за короткий період цукроваріння (3–3,5 місяці робочого періоду), а це означало, що робітник мусив залишитися аби відробити ці гроші ще й на наступний термін. Такого робітника могли примусити працювати понаднормово, залишитися на наступний сезон або як боржника переводили на інший завод²⁸. Волосні правління радо віддавали селян на заробітки, одержуючи свій пай та ще й вчасну сплату селянином податків. З 1871 р. на кожного жителя припадало по 3 руб. посередніх податків, а на 1905 р. по 6 руб., що становило 1/3 заробітку робітника²⁹. Фабричний інспектор А. Вартамов у червні 1896 р. повідомляв дані по Уманському повіту Київської губернії: «Промисловість Уманського повіту, Київської губернії, сільськогосподарського характеру від своїх робітників не вимагає ніяких спеціальних знань; це є причиною низького розміру заробітку робітників. Друга головна причина низької зарплати полягає в тому, що й досі зберігся старий порядок — на вересень наймати робітників весною, коли робітники сильно потребують грошей, а заводчики пропонують при наймах гроші в рахунок майбутнього заробітку»³⁰.

Коли неповнолітні із села Ксаверівки Київської губернії, створивши дві артілі по 11 і 20 осіб, найнялися на роботу в економію Товариства Скоморошського цукрового заводу у Сквирському повіті, але відробивши завдатки, не захотіли працювати далі, їм заявили: «найнявсь — продавсь», і пригрозили, що коли припинять роботу, стануть страйкарями. Робітники пішли із економії, залишивши по 12 руб. заробітку, і тоді правління цукрового заводу звернулося до

²⁶ ЦДІАУ. — Ф. 442. — Оп. 536. — Спр. 52. — Арк. 14.

²⁷ ЦДІАУ. — Ф. 442. — Оп. 536. — Спр. 52. — Арк. 17.

²⁸ *Нестеренко О. О.* Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 12–13, 14.

²⁹ *Нестеренко О. О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. — К., 1952. — С. 63.

³⁰ *Нестеренко О. О.* Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 19.

суду Сквирського повіту з позовом про невиконання артільного договору та відкриття кримінальної справи за самовільну втечу з роботи. На основі цього було проведено опис майна батьків неповнолітніх та створені торги для продажу їхнього майна³¹.

З огляду на шкідливість виробництва, особливо на цукрових заводах, фабричні інспектори рекомендували не перевищувати 8 годин роботи на день. Але лише Кальницький цукровий завод замість 12 годин ввів 8 годинний робочий день. На ньому 312 робітників працювали у три зміни вже з 1898 року, а в подальшому планувалося перейти на двозмінну роботу³². У 1897 р. в Російській імперії було законодавчо поставлено питання про понаднормову роботу, яка розподілялася на обов'язкову (лише за технічними умовами виробництва) та необов'язкову. Тривалість необов'язкових робіт не повинна була перевищувати 120 годин на рік. За законом необов'язкові понаднормові роботи мусили виконуватися за добровільною згодою робітника, але фактично робітник не міг відмовитися від їх виконання. Наприкінці XIX ст. кількість робітників Київського фабричного округу з понаднормовими роботами становила 22,1%, а тривалість їх сягала близько 294 годин на рік. Лише у 1882 р. на Наддніпрянщині були видані «Правила про роботу малолітніх на фабриках, заводах і мануфактурах», за якими заборонялася праця на промислових заводах дітей до 12 років, а підліткам дозволялося працювати не більш як вісім годин на добу³³.

Система вербування передбачала використовувати робітників у святкові дні, особливо старалася догодити в цьому буржуазії категорія управляючих маєтками. Так, у анонімній записці повідомлялося, що у Юзефовському маєтку Бобринських Чигиринського повіту управителі-німці не визнають ані свят ані «високорождєствених» днів, примушують працювати у свята³⁴. Лише на 15 цукрових пісочних заводах робітникам платили за дні відпочинку так само як і за робочі дні, на рафінадних заводах ця вимога не виконувалася³⁵.

Зрештою робітники опинялися у борговій кабалі: покриття завдатку, проїзні, покриття боргів за односельчан тощо забирало все, що вдавалося заробити. Дехто, повертаючись додому напівголодними, залишався боржником заводу³⁶. Багато робітників брали у борг продукти у заводських магазинах, де ціни спеціально завищувалися, а економи слідували, аби вони купували саме там, і залишалися боржниками.

³¹ ЦДІАУ. — Ф. 442. — Оп. 711. — Спр. 360. — Арк. 1–4.

³² ЦДІАУ. — Ф. 574 — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 106, 110–116, 304 зв.

³³ ЦДІАУ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 37, 61, 62, 63.

³⁴ ЦДІАУ. — Ф. 442 — Оп. 617. — Спр. 238. — Арк. Арк. 24–25 зв.

³⁵ ЦДІАУ. — Ф. 574 — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 10.

³⁶ *Нестеренко О. О.* Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 16.

Машиніст Кожанського цукрового заводу Сидір Цехмістренко у 1898 р. брав у борг продукти і заборгував за кілька місяців значну суму — 14 руб. 90 коп.³⁷. «Життя скрутне, — писав середньокваліфікований робітник Києва 1912 р., — наша мізерна платня не може покрити існуючу дорожнечу харчових продуктів і через це доводиться ледве животіти»³⁸.

Хитрували підприємці й з формою оплати, аби здешевити для себе утримання чорноробів. У Київській губернії оплата праці здійснювалася переважно поденно, помісячно і за визначений термін або сезон³⁹. На заводах переважала погодинна форма оплати, рідше зустрічалася відрядна, що рахувалася від пуда цукру. Відрядно оплачувалися переважно надвірні роботи: перевози буряків, палива, вапна тощо. Наймалися помісячно або на рік⁴⁰.

Щодо професійної підготовки робітників на цукрових заводах як класифікаційної ознаки та підстави до вербування, то про це заговорили ще у 80-х роках XIX ст. Так, створення технічного училища у Київській губернії обґрунтовувалося необхідністю винаймання «розумних та знаючих майстрів», адже «потреба у людях дуже велика»⁴¹. У Київській губернії станом на 1897 р. серед робітників було 18,1% письменних⁴². Турбота про торговельні кадри була притаманна багатьом заможним буржуа, це була саме та сфера, в яку вони охоче вкладали гроші як меценати. Вони субсидували мережу комерційної освіти, яка постала і розвивалася наприкінці XIX — на початку XX ст. У Києві з 1908 р. працював Комерційний інститут, а ще раніше, в 1896 р. там були відкриті школа та спеціальні класи, де навчалися торговельній справі діти не молодші 12 років, незалежно від станової та національної належності. Значну роль у налагодженні роботи цього навчального закладу відіграв М. Терещенко, який пожертвував на їх потреби у 1896 р. 100 тис. руб. Серед церковнопарафіяльних шкіл, які спеціально засновувалися для навчання дітей заводських службовців та робітників, високим рівнем організації та значним фінансуванням відрізнялася школа при Браїлівському цукровому заводі Вінницького повіту, заснована за підтримки власника заводу — з родини князів Горчакових⁴³.

³⁷ ЦДІАУ. — Ф. 574. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 120.

³⁸ *Нестеренко О. О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. — К., 1952. — С. 111–112.

³⁹ ЦДІАУ. — Ф. 574 — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 19 зв.

⁴⁰ *Нестеренко О. О.* Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1951. — С. 18.

⁴¹ ЦДІАУ. — Ф. 730. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 21 — 22 зв. (62 арк.)

⁴² *Нестеренко О. О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. — К., 1952. — С. 161.

⁴³ *Кругляк Б. А.* Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.) // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 72–81.

Певні регіональні особливості системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. зумовлювалися її географічно-адміністративним становищем у складі Російської імперії. Система вербування мала ряд етапів, з усіма ознаками як сталих регіональних традицій, так і тих, які сформувалися на основі взаємин нових верств буржуазії та робітництва. Система вербування складалася поступово, особливо яскраво та глибоко її можна відстежити на матеріалах цукрових заводів, тютюнових фабрик та винокурних заводів, які склали значну статтю доходів Київської губернії та загалом Російської імперії. На початку XX ст. галузева структура робітничого стану ускладнюється, з'являються групи робітників-цукровиків, робітників-металістів, гірників, залізничники та ін. Проте їхні умови життя та праці мало змінилися, не існувало законів по регулюванню тривалості робочого дня. Незважаючи на безумовну прибутковість, цукрова промисловість не була позбавлена притаманних на той час більшості виробництв негараздів, які проявлялися у соціальній сфері. У статті доведено, що система вербування безпосередньо впливала на соціальні умови, у яких опинилися робітники та давала змогу формуватися особливостям у соціальному статусі торговельної буржуазії. Відробіток завдатку, попередніх боргів, дорожні витрати — все це сприяло утворенню робітництва — постійного боржника заводів. В результаті у 90-ті роки XIX ст. у цукровій промисловості України постійні промислові робітники вже становили майже половину зайнятих у цій галузі.

Дослідження системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. дало змогу виділити подальші напрямки дослідження. Очевидною є потреба дослідити на належному рівні працю жінок та неповнолітніх на тютюнових та махоркових фабриках Київської губернії наприкінці XIX ст., провести аналіз ролі банків та кредитних установ у фінансуванні привілейованих станів, дати характеристику меценатській діяльності торговельно-фінансових кіл Київської губернії кінця XIX ст.